

Handschriftelijke productie in tijden van hervorming: De kloosterbibliotheek van Sint-Gislenus in het tweede kwart van de elfde eeuw

Tjamke Sniijders

Het begin van de elfde eeuw werd voor het Henegouwse klooster Sint-Gislenus¹ gekenmerkt door een langdurige machtsstrijd tussen bisschop Gerard I van Kamerijk en graaf Reinier V van Henegouwen. Zowel de graaf als de bisschop probeerde de controle over de abtskeuze in het klooster naar zich toe te trekken. Nadat diverse abten werden aangesteld en weer afgezet, wist de bisschop uiterlijk in 1024/1025² de krachtmeting in zijn voordeel te beslissen en zijn eigen kandidaat, Heribrand, als abt van Sint-Gislenus te installeren.

Heribrand zag zich nu voor de taak gesteld om het verarmde klooster weer tot bloei te krijgen,³ nieuwe monniken aan te trekken,⁴ de pogingen van Reinier V om het klooster alsnog terug in handen te krijgen af te weren,⁵ en waarschijnlijk ook te werken aan de discipline binnen het klooster.⁶ De bronnen laten echter niet toe om het concrete verloop van deze hervorming tot in detail te bestuderen. De oude *Annales Sancti Gisleni* zijn vrijwel volledig verloren gegaan, de overgeleverde hagiografische redacties gaan niet in op het abbatiaat van Heribrand en ook uit de bewaard gebleven oorkonden is maar betrekkelijk weinig informatie te puren.⁷ Wel is er uit Sint-Gislenus een aantal elfde-eeuwse handschriften overgeleverd, waarvan er ten minste vijf onder het abbatiaat van Heribrand gedateerd kunnen worden. De abt moet zich als onderdeel van zijn beleid dus actief hebben bezighouden met de uitbreiding van de kloosterbibliotheek.

* De gebruikte afkortingen zijn BM (Bibliothèque Municipal), BUMH (Bibliothèque Universitaire de Mons-Hainaut), HA (Historisches Archiv), KB (Koninklijke Bibliotheek), KBR (Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque Royale Albert I), MM (Museum Meermannano Westreenianum) en UB (Universiteitsbibliotheek).

¹ Sint-Gislenus (ook wel Saint-Ghislain of *Cella Gisleni*) is gelegen in de huidige provincie Henegouwen, niet ver van het stadje Bergen/Mons. Voor de naamgeving van Sint-Gislenus, zie Van Overstraeten, 'Les noms successifs', 215-227.

² Door een gebrek aan bronnen is het niet mogelijk om een exacte chronologie vast te stellen voor de gebeurtenissen in Sint-Gislenus tijdens de elfde eeuw. Bisschop Gerard I vervangt rond 1015 abt Simon door Widricus I, die overlijdt in 1026 (Van Overstraeten, 'Une source perdue', 48-62). Ruim voor die tijd was zijn abbatiaat echter al overgegaan op Wido door tussenkomst van graaf Reinier V van Henegouwen. Gerard I zet Wido echter af, waarna de graaf Hilfridus tot abt benoemt, die op zijn beurt door de bisschop wordt afgezet. Poppo van Stavelot en Gerard I laten vervolgens Heribrand tot abt benoemen. In de *Gesta episcoporum Cameracensium*, geschreven in 1024/1025, wordt deze Heribrand als de zittende abt genoemd (*Gesta episcoporum Cameracensium*, 472).

³ Berlière, 'Abbaye de Saint-Ghislain', 250.

⁴ In de periode rond 1015 zou het klooster nog maar vier monniken hebben geteld vanwege het wanbeheer van abt Simon. Onder zijn opvolger Widricus I is het monnikental ongetwijfeld weer gestegen, maar de getroebleerde jaren tussen Widricus en het aantreden van Heribrand doen vermoeden dat de situatie rond 1024 weinig rooskleurig was (*Gesta episcoporum Cameracensium*, 472).

⁵ Helvétius, *Abbayes*, 85.

⁶ Zie voor de rol van gehoorzaamheid en discipline binnen elfde-eeuwse hervormingen Vanderputten, 'Obedientia'.

⁷ Voor de *Annales sancti Gisleni* zie Van Overstraeten, 'Une source perdue', 13-62; voor de hagiografie rond Gislenus zie Poncelet, 'Vita et miracula', 209-294; idem, 'De vita sancti Gisleni', 209-255; en Helvétius, *Abbayes*; voor de oorkonden uit Sint-Gislenus zie in eerste instantie de *Thesaurus diplomaticus*.

Dit artikel analyseert de ontwikkeling van de bibliotheek van Sint-Gislenus in de jaren na 1024 als bron voor de hervormingen van Heribrand (1024/1025 tot circa 1051) en zijn directe opvolgers.⁸ Allereerst zal een codicologische analyse aantonen waarom de vijf genoemde handschriften onder Heribrands abbatiaat kunnen worden gedateerd. Vervolgens kan hun tekstuele inhoud worden bestudeerd, die grotendeels bestaat uit heiligenlevens. Daarbij wordt een relatief grote plaats ingenomen door patroonheiligen uit benedictijnenabdijen uit de Zuidelijke Nederlanden, zoals Marchiennes, Sint-Vaast en Sint-Truiden. Dit werpt enig licht op de vraag waarom Heribrand besloot om deze codices te laten vervaardigen. Ten slotte zal de opmaak van de handschriften worden onderzocht, die opmerkelijk sober is. Daarbij komt de vraag aan de orde of deze soberheid het directe gevolg was van de relatieve armoede van de abdij in deze periode, of dat Heribrand er bewust voor koos om de nieuwe handschriften van een eenvoudig uiterlijk te voorzien om er een apostolisch ideaal op visuele wijze mee uit te drukken.

Het doel van dit artikel is met andere woorden het verschaffen van een eerste inkijk in Heribrands hervormingsbeleid door een combinatie van codicologische, inhoudelijke en opmaaktechnische analyses van de overgeleverde handschriften uit Sint-Gislenus.

Codicologische analyse van de handschriften

De vijf handschriften uit Sint-Gislenus die het fundament vormen van dit artikel, worden momenteel bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel (Brussel KBR II 992, Brussel KBR II 973, Brussel KBR II 984) en de Universitaire Bibliotheek van Bergen (Mons) (Mons BUMH 845 en Mons BUMH 847). Al deze handschriften bestaan vrijwel volledig uit hagiografische redacties. Uit een codicologische analyse blijkt dat ze vrijwel gelijktijdig moeten zijn vervaardigd als een onderling samenhangende verzameling heiligenlevens.

Handschrift Brussel KBR II 992 geeft de eerste aanwijzingen voor de cohesie tussen de vijf handschriften. Deze codex bestaat uit vier codicologische eenheden, wat wil zeggen dat er vier 'delen' in het handschrift kunnen worden onderscheiden die los van elkaar zijn vervaardigd en die zonder het tekstverloop te verstoren van elkaar kunnen worden gescheiden.⁹ Vooral de tweede codicologische eenheid is van groot belang. Deze telt 46 folio's en bestaat uit zes katernen, die allemaal zijn geschreven door dezelfde scribent ('scribent A'). Hij heeft deze katernen voorzien van signaturen in Romeinse cijfers: het eerste katern (f. 29r-36v) is genummerd met een Romeinse I, het tweede katern (f. 37r-44v) met een Romeinse II, enzovoort. Op f. 75v, het laatste folio van het zesde katern, eindigt de nummering met een Romeinse VI.

Dezelfde scribent heeft ook Mons BUMH 847 geschreven. Dit is een handschrift van 87 folio's, waarvan de diverse katernen eveneens van signaturen zijn voorzien. Het eerste katern is gemerkt

⁸ Heribrand komt in een oorkonde uit 1047 nog voor als abt (Baudry, 'Annales', 321) en zijn opvolger Widricus II is vermoedelijk rond 1051 aangetreden (Berlière, 'Abbaye de Saint-Ghislain', 252). Gewoonlijk wordt daarom aangenomen dat Heribrand abt moet zijn geweest tussen 1024/1025 en circa 1051. Het belangrijkste argument tegen deze chronologie is een (valse?) oorkonde uit 1039, die een *abbas Wenricus* vermeldt (*Thesaurus diplomaticus*, no. 3312).

⁹ Een codicologische eenheid wordt wel gedefinieerd als 'Een discreet aantal katernen, die in één operatie zijn geschreven (tenzij het een verrijkte, vergrote of verlengde eenheid betreft) en die een afgeronde tekst of tekstreks bevatten (tenzij het een onvoltooide, onvolledige of afhankelijke eenheid betreft).' Zie Gumbert, *Codicologische eenheden*, 13. De codicologische eenheden in Brussel KBR II 992 beslaan ff. 1r-28v, 29r-75v, 76r-107v en 108r-121v (zie tabel 1).

met een Romeinse VII en de nummering eindigt achteraan het handschrift met XXVI. Omdat de signaturen in Brussel KBR II 992 eindigen met het getal zes en ze in Mons BUMH 847 vervolgen met het getal zeven, kan zonder meer worden aangenomen dat de twee handschriften oorspronkelijk samen hoorden.

Een derde handschrift, Brussel KBR II 973, kan tot de bovenstaande twee worden gerekend omdat het een opvallend kenmerk deelt met Brussel KBR II 992. Bij verschillende redacties uit dat handschrift zijn contemporaine klavieren aan de buitenkant van de folio's bevestigd - kleine strookjes perkament of leer aan de zijkant van een folio, die ervoor zorgen dat de lezer gemakkelijk de belangrijkste redacties in de codex kan opslaan.¹⁰ In Brussel KBR II 992 zijn acht van deze klavieren aangebracht. Ze zijn te vinden in alle codicologische eenheden in het handschrift en zijn allemaal gemerkt met een letter van het alfabet (A tot en met H). Ook Brussel KBR II 973 bevat zes van zulke klavieren. Deze zijn gemerkt met de letters I, M, Q, R, S, T en X. Dat de klavieren in Brussel KBR II 992 ophouden bij de letter H en in Brussel KBR II 973 doorgaan met de I, maakt duidelijk dat Brussel KBR II 973 in Sint-Gislenus werd gebruikt als het vervolg op Brussel KBR II 992.

Uit de klavieren in Brussel KBR II 973 blijkt echter dat het handschrift oorspronkelijk meer redacties bevatte dan momenteel nog het geval is. De klavieren met de letters K, L, N, O, P, U/V en W ontbreken immers in het handschrift. Dit kan gedeeltelijk worden verklaard vanuit de relatieve kwetsbaarheid van klavieren, hetgeen het goed mogelijk maakt dat er een aantal van verloren is gegaan. Zo zijn op folio 41 de duidelijke restanten van een verdwenen klavier te ontwaren – waarschijnlijk was hier ooit het klavier met de letter N te vinden. Een tweede factor is echter dat Brussel KBR II 973 momenteel uit zeven codicologische eenheden bestaat en dat er tussen deze eenheden in de loop der jaren gemakkelijk andere eenheden kunnen zijn verwijderd. Dat is ten minste eenmaal ook daadwerkelijk het geval geweest. Tussen ff. 48 en 49 bevond zich oorspronkelijk een codicologische eenheid met de levens van de heilige Aldetrudis en Madelberta. Deze eenheid is uit het handschrift verwijderd en als Mons BUMH 845 in de universitaire bibliotheek van Mons terechtgekomen.¹¹

Aangezien deze vier handschriften allemaal zijn vervaardigd voor het klooster Sint-Gislenus in de eerste helft van de elfde eeuw, en ze bovendien met elkaar zijn verbonden door overeenkomsten in handen en de aanwezigheid van signaturen en klavieren, kan worden geconcludeerd dat ze gezamenlijk werden vervaardigd. Waarschijnlijk kan daar nog een vijfde handschrift aan worden toegevoegd, namelijk Brussel KBR II 984. Hoewel er geen onweerlegbare aanwijzingen zijn dat dit handschrift ooit fysiek deel heeft uitgemaakt van het hagiografische project, is het opvallend dat ook dit handschrift verschillende klavieren bevat, wat voor hagiografische handschriften in deze periode tamelijk ongebruikelijk was. Bovendien kan het handschrift in ongeveer dezelfde periode worden gedateerd als de andere vier¹² en bevat ook dit handschrift een verzameling heiligenlevens, die inhoudelijk past bij de redacties in de andere handschriften. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat ook Brussel KBR II 984 deel uitmaakt van de hagiografische onderneming in elfde-eeuws Sint-Gislenus.

Tabel 1: de inhoud van Brussel KBR II 992, Brussel KBR II 973, Brussel KBR II 984, Mons BUMH 845 en Mons BUMH 847.

¹⁰ Zie Gnirrep, Szimai en Gumbert, *Kneep en binding*, 63.4.

¹¹ Poncelet, 'Catalogus codicum hagiographicorum', 458-460 vermeldt nog dat Mons BUMH 845 en Brussel KBR II 973 oorspronkelijk samen hoorden. Zie ook Tondreau, 'La dispersion', 66. Op ff. 48v van Brussel KBR II 973 is nog een incipit van het leven van Aldetrudis te vinden.

¹² Goullet e.a., 'Les saints de Metz', 109.

CODICO-LOGISCHE EENHEID	HANDSCHRIFT	KATERN (ff.)	SCRIBENT ¹³	SIGNATUREN	KLAVIER ¹⁴	BELANGRIJKSTE HEILIGE(N)
1	Brussel KBR II 992	1-8	D			Christophorus
	Brussel KBR II 992	9-16	D			Christophorus
	Brussel KBR II 992	17-20	E		ja*	Lambertus
	Brussel KBR II 992	21-28	E, F			Alexis
2	Brussel KBR II 992	29-36	A	I	C	Gaugericus
	Brussel KBR II 992	37-44	A	II	D	Christina
	Brussel KBR II 992	45-52	A	III	ja*	Aychadrus
	Brussel KBR II 992	53-60	A	IIII		Aychadrus
	Brussel KBR II 992	61-67	A	V	F	Claudius & soc.
	Brussel KBR II 992	68-75	A	VI	G	Benedicta, Gengulfus
3	Mons BUMH 847	1-8	A	VII		Remigius, Vedastus
	Mons BUMH 847	9-16	A	VIII		Rictrudis
	Mons BUMH 847	17-24	A	VIII		(responsorium)
4	[verloren]					
	Mons BUMH 847	25-26	A			Brigida
5	[verloren]					
	Mons BUMH 847	27-32	A			Vincentius, Jonatus, Calistus
	[verloren]					
6	[verloren]					
	Mons BUMH 847	33-40	A	XVIII		Bonifatius & soc., Germanus
	Mons BUMH 847	41-48	A	XVIII		Germanus
	Mons BUMH 847	49-56	A	XX		Germanus
	Mons BUMH 847	57-64	A	XXI		Germanus
	Mons BUMH 847	65-72	A	XXII		Germanus, Vincentius
	Mons BUMH 847	73-77	A			Silvestrus
7	[verloren]					
	Mons BUMH 847	78-80	A	XXVI		Veronus
	Mons BUMH 847	81-87	A			Symeon
8	Brussel KBR II 992	76-83	B			Hieronymus, Augustinus
	Brussel KBR II 992	84-91	B			Augustinus
	Brussel KBR II 992	92-99	B			Benedictus
	Brussel KBR II 992	100-107	B		ja *	Lucia, Johannes Bapt.
9	Brussel KBR II 992	108-114	G		H*	Autbertus
	Brussel KBR II 992	115-121	G			Autbertus
10	Brussel KBR II 973	1-4	D (?)	I	I	Trudo
	Brussel KBR II 973	5-12	D (?)	II		Trudo
	Brussel KBR II 973	13-20	D (?)			Trudo
	Brussel KBR II 973	21-24	D (?)			Trudo
11	[verloren ?]					
12	Brussel KBR II 973	25-36	D (?)		M	Euterius
	Brussel KBR II 973	37-40	D (?)			Maria
13	Brussel KBR II 973	41-48	C		ja	Mauritius & soc., Aldetrudis

¹³ De verschillende handen in deze codices zijn vaak moeilijk van elkaar te onderscheiden. Een aantal van de ogenschijnlijke wijzigingen van hand kunnen mogelijk te wijten zijn aan een combinatie van het gebruik van een andere pen en/of inkt door een scribent en de wisselende kwaliteit van het perkament.

¹⁴ De aanduiding 'ja' in de kolom 'klavier' geeft aan dat er een klavier aanwezig was, maar dat deze niet was gemerkt met een letter en/of dat de letter niet meer kan worden ontcijferd. Een * in de kolom 'klavier' geeft aan dat het klavier later aan het handschrift is toegevoegd, al dan niet in de plaats van een ouder klavier.

14	Mons BUMH 845	1-10	C			Aldetrudis, Madelberta
15	Brussel KBR II 973	49-50	C		Q	Anastasia
	[verloren]					
	Brussel KBR II 973	51-58	C		T	Thecla
	Brussel KBR II 973	59-66	C			Eufemia
16	Brussel KBR II 973	67-74	H			Stephanus protomartyris
	Brussel KBR II 973	75-82	H			Stephanus protomartyris
	Brussel KBR II 973	83-90	H			Stephanus protomartyris
	Brussel KBR II 973	91-98	H			Stephanus protomartyris
	Brussel KBR II 973	99-106	H		X	Stephanus protomartyris
	Brussel KBR II 973	107-114	H			(sermones)
17	Brussel KBR II 973	115-121	A (?)			Stephanus protomartyris
18	Brussel KBR II 973	122-129	C			Cyprianus en Justina
19 (?)	Brussel KBR II 984	1-8	I			Johannes Eleemosynarius
	Brussel KBR II 984	9-16	I			Johannes Eleemosynarius
	Brussel KBR II 984	17-24	I			Johannes Eleemosynarius
	Brussel KBR II 984	25-32	I			Johannes Eleemosynarius
	Brussel KBR II 984	33-40	I		ja	Omnium sanct., Maria, Joh. Bapt.
	Brussel KBR II 984	41-48	I			Geretrudis, Gergorius
	Brussel KBR II 984	49-56	I		ja (2x)	Victor en Corona, Chiona & soc.
	Brussel KBR II 984	57-64	I		ja	Tracus & soc., Arnulfus
	Brussel KBR II 984	65-72	I		ja	Maria Aegyptiaca
	Brussel KBR II 984	73-78	I			Maria Aegyptiaca
	Brussel KBR II 984	79-86	I		ja	Theodosia, Benedictus
	Brussel KBR II 984	87-98	I		ja	Maria, Hunegundis

De datering van de handschriften

Op basis van het schrift kunnen de vijf handschriften uit Sint-Gislenus in de eerste helft van de elfde eeuw worden geplaatst. François De Vriendt heeft opgemerkt dat Mons BUMH 845 moet zijn vervaardigd tussen circa 1012 en 1050,¹⁵ en Monique Goullet dat Brussel KBR II 984 ten vroegste in 1026 kan zijn geproduceerd.¹⁶ Een preciezere datering van de handschriften is in de literatuur niet beschikbaar. Het blijkt echter mogelijk om van één van de heiligenlevens uit het project betrekkelijk nauwkeurig vast te stellen wanneer het moet zijn geschreven. Het gaat daarbij om de *Vita Vedasti* die in handschrift Mons BUMH 847 kan worden gevonden op ff. 4r-10r.

De scribent van Mons BUMH 847 heeft de *Vita Vedasti* (BHL 8506) gekopieerd uit Douai BM 857. Dit handschrift was in het bezit van Marchiennes, een klooster op een dagreis afstand van Sint-Gislenus.¹⁷ In 1024 was dit klooster hervormd door Leduinus, die daarvoor abt was van Sint-Vaast. Hij verving de vrouwen die altijd in Marchiennes hadden verbleven door benedictijnse monniken, die waarschijnlijk grotendeels afkomstig waren uit Sint-Vaast.¹⁸ Ook besteedde hij aandacht aan de kloosterbibliotheek van Marchiennes.¹⁹ Daarin bevond zich een *Vita Vedasti*, een leven van de

¹⁵ De Vriendt, 'La tradition manuscrite', 332-333.

¹⁶ Goullet e.a., 'Les saints de Metz', 219.

¹⁷ Sint-Gislenus en Marchiennes liggen op een kleine 50 kilometer afstand van elkaar. Het moet gemakkelijk mogelijk zijn geweest om die afstand op een dag af te leggen. Uit Dufour, *Recueil*, 299-300 is bijvoorbeeld op te maken dat een bode die op 30 april 1241 nog in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge was, op 1 mei aankwam in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Drongen (ca. 40 kilometer verderop) en op dezelfde dag ook nog vijf verschillende kerken in het circa drie kilometer verder gelegen Gent kon bezoeken.

¹⁸ Voor de vroege geschiedenis van Marchiennes zie Ugé, *Creating*, 97ff.

¹⁹ Vanderputten en Snijders, 'Echoes of Benedictine Reform', 79-88.

patroonheilige van het klooster Sint-Vaast. Als abt van Sint-Vaast had Leduinus indertijd nog opdracht gegeven tot het vervaardigen van een zeer luxueuze codex waarin Vedastus' leven, translatie en wonderen waren opgetekend (Arras BM 734).²⁰ De *Vita Vedasti* in de kloosterbibliotheek van Marchiennes week echter op problematische wijze af van de versie die Leduinus voor Sint-Vaast had laten vervaardigen.²¹

In Douai BM 857 uit Marchiennes werd namelijk verhaald hoe Vedastus kwam te overlijden in Atrecht. Bij zijn begrafenis bleek zijn kist echter zo zwaar te zijn dat niemand hem kon opheffen. De stedelingen herinnerden zich toen dat ze Vedastus vaak hadden horen zeggen dat hij niet binnen de stadsmuren begraven wilde worden, omdat de stad een plaats was voor de levenden en niet voor de doden. Na enig overleg besloot men toen om de heilige buiten de stad te begraven in het bescheiden oratorium dat Vedastus speciaal voor dat doel had laten bouwen. Kort na de begrafenis brak er brand uit in het kamertje waarin Vedastus was gestorven. Daarbij was een vrouw er getuige van dat Vedastus uit de hemel neerdaalde om de brand persoonlijk te blussen. Iedereen beseftte de betekenis van dit wonder: Vedastus moest als heilige zijn opgenomen in de hemel. De tekst sluit ten slotte af met een korte lofrede op Vedastus en zijn thuisstad Atrecht.²²

Deze versie was problematisch voor de monniken uit Sint-Vaast omdat zij de relieken van hun patroonheilige Vedastus vereerden in hun Atrechtse klooster, terwijl uit de redactie in Marchiennes bleek dat de heilige in een oratorium buiten de stadsmuren was begraven en hij zelfs een expliciet veto had gesteld tegen een rustplaats in Atrecht. Dit zou twijfels kunnen oproepen omtrent de legitimiteit van de verering van Vedastus' relieken in Sint-Vaast. Om hier weerwerk aan te bieden had Leduinus handschrift Arras BM 734 laten vervaardigen, waarin de situatie in het voordeel van zijn kloostergemeenschap werd uitgelegd. Er werd in verhaald hoe de heilige weliswaar wilde worden begraven in het houten oratorium, maar dat de stedelingen dat toch niet zo geschikt achtten: het was een plaats die te nederig en te onbereikbaar was om er zo'n beroemde bisschop ter aarde te bestellen. Met een collectief gebed wist men de heilige daarom te overtuigen om zich in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Atrecht te laten begraven, rechts van het altaar. Daar rustte hij gedurende meer dan een eeuw, totdat bisschoppen Audomarus en Autbertus zijn lichaam overbrachten naar het klooster van Sint-Vaast dat op dat moment werd gebouwd.²³ Door de begrafenis van Vedastus op die manier te hervertellen konden de monniken van Sint-Vaast een overtuigender claim leggen op het bezit van zijn relieken en daarmee op de legitimiteit van hun kloostergemeenschap.

Omdat Douai BM 857 tot op zekere hoogte de bestaansreden van Sint-Vaast ter discussie stelde, moet de correctie van het handschrift prioritair zijn geweest voor Leduinus zijn monniken. Men heeft Douai BM 857 dan ook herschreven met behulp van Arras BM 734 uit Sint-Vaast. Dat herschrijvingsproces was fysiek zeer ingrijpend: de stukken tekst die moesten worden vervangen werden van het perkament weggekrast, waarna folio's met nieuwe tekstfragmenten aan het handschrift werden toegevoegd (afbeelding 1).

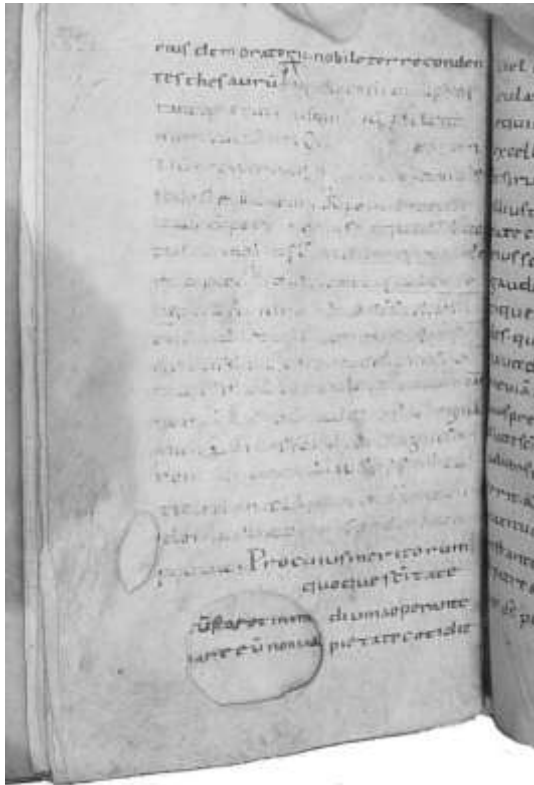
²⁰ Voor dit handschrift zie Goudezenne, *Les offices historiques*, 101.

²¹ Zie hiervoor ook Meijns, *Aken of Jeruzalem?*, 84.

²² Douai BM 857 ff. 48r-49v (BHL 8508); *Vedastes (al. Vedastus)*, 794-799: hoofdstuk 20 tot '...non mortuorum', en vanaf daar de tekst in noot d; zie ook *Vita Vedastis*, 414-427.

²³ Zie *Vedastes (al. Vedastus)*, 794-799; Arras BM 734 ff. 20r-21v (BHL 8506). De aanpassing van Alcuinus' oorspronkelijke versie (waarin Vedastus in het oratorium wordt begraven) naar een begrafenis in de Onze-Lieve-Vrouwekerk moet na de dood van Alcuinus (804) worden gedateerd en is wellicht geschreven door een clericus uit de Onze-Lieve-Vrouwekerk of een monnik uit Sint-Vaast. Ook de *translatio* van Vedastus' lichaam is een interpolatie van na 804. Zie hiervoor Meijns, *Aken of Jeruzalem?*, 84-85.

Afbeelding 1: Douai BM 857, fol. 48v

In het schrappen had men de beschrijving van Vedastus' begrafenis in het oratorium ongewijzigd gelaten (paragraaf 1 hieronder) maar het daaropvolgende wonder van de brandende slaapkamer verwijderd. Op dat punt was het immers noodzakelijk om de translatie van Vedastus' relieken naar Sint-Vaast te vermelden, vóórdat over de brandende slaapkamer kon worden verteld.²⁴ Het tekstgedeelte dat in de onderstaande transcriptie is aangeduid als paragraaf 2 werd daarom volledig weggeschrapt (zie ook afbeelding 1). Paragrafen 3 en 4 werden ongewijzigd gelaten.

“...quia omnis civitas locus debet esse vivorum, non mortuorum.

(¶ 1) Consilioque ab eo accepto foras civitatem in oratorio, quod sibi ipse paraverat, sepelirent Patrem. Qui mox facillime levantes feretrum portabant sanctum corpus cum luminibus, laudibus & hymnis ad locum sibi placitum, sepelientes eum cum magno honore iuxta altare eiusdem oratorij nobilem terræ condentes thesaurum.

(¶ 2) In quo loco divina præstante pietate usque hodie solent miracula fieri, quæ magis cernentium ore narrantur, quam dictantis stylo scribantur. Superveniente itaque tempore domus, in qua Deo dilectus diem obiit, flammis arrepta ardere cœpit. Sed vidente quadam religiosa fæmina, Abita nomine, Sanctus adveniens Vedastus, flammam a domo discussit, & ita incolumis remansit cum lectulo, in quo vir venerabilis sanctam ad cælestia regna animam emisit, ut omnes agnoscerent, quanta illius esset beatitudo in cælis, cuius lectuli domus in terris ardere non potuit:

(¶ 3) pro cuius meritorum quoque sanctitate Diuina operante pietate quotidie vel vetera narrantur miracula vel nova videntur.

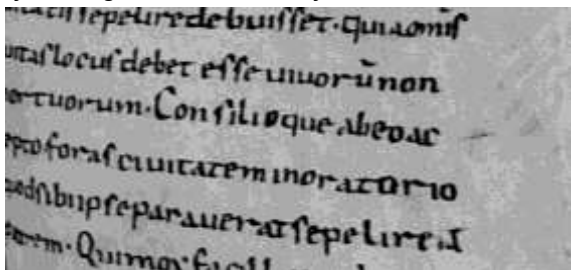
²⁴ In de tekst die later is toegevoegd aan Douai BM 857 (f. 49v) wordt in plaats van paragraaf 2 de translatie van Vedastus' relieken naar Sint-Vaast verhaald, waarna alsnog de tekst van paragraaf 2 wordt gegeven.

(¶ 4) Felix equidem Attrebatata civitas tam excellenti munita Patrono [...] Amen.”²⁵

Kort nadat men was begonnen aan dit herschrijvingswerk kwam scribent A uit Sint-Gislenus aan in Marchiennes, om de interessante legenden uit de kloosterbibliotheek van deze net hervormde instelling te kopiëren naar Mons BUMH 847. Hij heeft er de levens in opgenomen van heiligen als Rictrudis, Jonatus, Gaugericus, Remigius en Brigida (tabel 1). Ook was hij geïnteresseerd in het leven van Vedastus, waarvoor hij Douai BM 857 als legger heeft gebruikt. Omdat men nog hard bezig was met het herschrijven van dit handschrift, was het echter niet gemakkelijk om deze redactie goed te kopiëren. Zo was paragraaf twee al uit het handschrift geschrapt, zonder dat er een vervangend stuk tekst voor in de plaats was gekomen. Hierdoor was het tekstverloop houterig geworden, wat scribent A een doorn in het oog moet zijn geweest.

Hij heeft het probleem trachten op te lossen door in Douai BM 857 een kruis (#) te plaatsen bij paragraaf 1 (*Consilioque ab eo...*, zie afbeelding 2).²⁶ Kruisen in de marge werden vaak gebruikt door scribenten wanneer zij een redactie doorlazen alvorens deze te kopiëren. Het was een relatief onopvallend teken dat meestal aangaf dat ze op dat punt van de kopie speciaal op moesten letten omdat er een wijziging van de originele tekst nodig was.²⁷ Toen de scribent een kruis plaatste voor het begin van paragraaf 1 was dat met de bedoeling om op dat punt in de redactie iets te veranderen in de kopie.

Afbeelding 2: Douai BM 857, fol. 48r.

In de kopie die scribent A in Mons BUMH 847 heeft gemaakt van de *Vita Vedasti*, breekt de tekst precies bij het kruis af om te vervolgen met paragraaf 4. Paragrafen 1 tot en met 3 worden er weggelaten. In Mons BUMH 847 wordt dus vermeld dat na het overlijden van Vedastus niemand zijn kist bleek te kunnen tillen, waarna de stedelingen zich herinnerden dat Vedastus niet binnen de stadsmuren begraven wilde worden ‘omdat de stad een plaats was voor de levenden, en niet voor de doden’. Dan volgt de lofrede op Vedastus en Atrecht, zonder dat er ook maar een woord is gewijd aan de uiteindelijke begraafplaats van de heilige (afbeelding 3). Het toont aan dat de scribent van Mons BUMH 847 zich direct heeft gebaseerd op Douai BM 857.²⁸

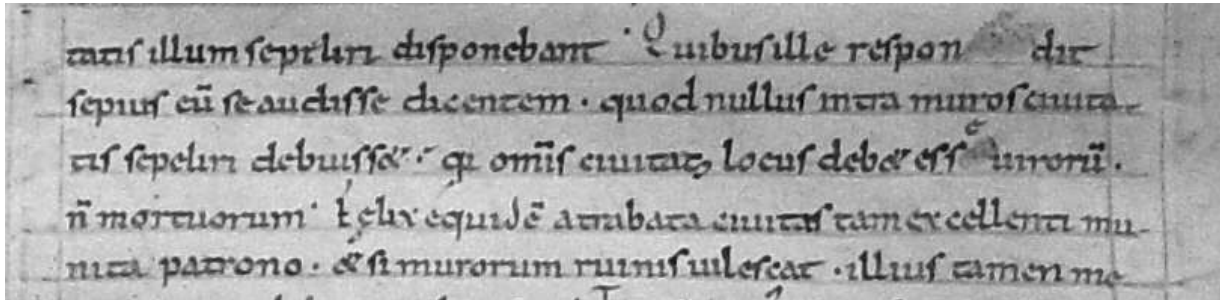
²⁵ Zie ‘Vita Vedastis’, 424.

²⁶ Het kruis in Douai BM 857 heeft dezelfde sepia-tint als de tekst in Mons BUMH 847, wat het waarschijnlijk maakt dat de scribent van Sint-Gislenus het teken heeft aangebracht.

²⁷ Snijders, *Ordinare & communicare*, 227.

²⁸ Dezelfde tekst (‘...non mortuorum. Felix equidem ...’) is later ook overgenomen in Valenciennes BM 513 (Sint-Amands, circa 1150-1200). De andere handschriften uit benedictijnenkloosters in de bisdommen Atrecht/Kamerijk, Terwaan, Doornik en Luik die een *Vita Vedasti* bevatten, geven de tekst uit Arras BM 734 (BHL 8506): Cambrai BM 864 (het Heilig-Grafklooster/Saint-Sépulcre, 1076-1092), Brussel KBR 9636-37 (Sint-Laurens in Luik, circa 1125) en Douai BM 840 (Marchiennes, 1134-1200). Alleen Keulen HA Wallraff 163 (Sint-Jacobs in Luik, circa 1100-1125) geeft de tekst zoals die oorspronkelijk ook in Douai BM 857 te vinden was (BHL 8508).

Afbeelding 3: Mons BUMH 847, f.10r 'Quibus ille respondit, sepius eum se audisse dicentem, quod nullus intra muros ciuitatis sepeliri debuisset: quia omnis ciuitas locus debet esse vivorum, non mortuorum. Felix equidem Atrabata ciuitas tam excellenti munita patrono [...] Amen'.

Toch was scribent A wel bekend met het nieuwe verhaal rond de begrafenis van Vedastus zoals dat te lezen stond in Arras BM 734. In zijn kopieerwerk heeft de scribent namelijk de tekst van de *Vita Vedasti* uit Douai BM 857 gekopieerd, maar tegelijkertijd de rubricering uit Arras BM 734 gebruikt. Het lijkt geen twijfel dat de scribent deze rubrieken gelijktijdig met de tekst heeft gekopieerd en ze niet achteraf aan Mons BUMH 847 heeft toegevoegd. De rubrieken zijn namelijk perfect geïntegreerd in de tekst: ze zijn nergens gedrongen geschreven wegens ruimtegebrek, of uitgerekt omdat er te veel ruimte was voorzien – de vrijwel onvermijdelijke problemen bij het later toevoegen van rubrieken aan een bestaande redactie. De scribent moet dus gelijktijdig met het oude Douai BM 857 en het splinternieuwe Arras BM 734 hebben gewerkt.

De reden voor het feit dat de scribent zich veel moeite heeft gegeven om Douai BM 857 te kopiëren terwijl hij ook een ogenschijnlijk superieure redactie onder handbereik had, blijft enigszins raadselachtig. De meest voor de hand liggende verklaring is dat hij van mening was dat de tiende-eeuwse redactie vanwege haar ouderdom waardevoller was dan de recente versie uit Sint-Vaast. Vanuit die hypothese geredeneerd is het mogelijk dat hij de twee redacties met elkaar heeft trachten te verzoenen door de eerbiedwaardige oude tekst te combineren met de praktische meerwaarde van de rubrieken van Arras BM 734. Eenmaal aangekomen bij het fragment waar de twee handschriften radicaal andere interpretaties gaven over Vedastus' begrafenis, achtte hij het klaarblijkelijk beter om de lacunaire tekst uit Douai BM 857 te kopiëren dan om zich te conformeren aan de nieuwe visie op Vedastus' stedelijke graf. Hij moet er met andere woorden bewust voor hebben gekozen om geen uitspraak te doen over de ware rustplaats van de heilige. Wellicht lag die kwestie enigszins gevoelig en wilde de scribent mogelijke conflicten vermijden? Een dergelijke beslissing zou in ieder geval niet onkarakteristiek zijn, aangezien hij ook bij het kopiëren van andere redacties heeft getracht om controversiële onderwerpen zo veel mogelijk uit de weg te gaan.²⁹

Deze herschrijvings- en kopieeractiviteiten geven ons een sterke indicatie omtrent de datering van Mons BUMH 847. Het moet Leduinus zijn geweest die tijdens zijn periode als abt in Marchiennes Douai BM 857 heeft laten corrigeren aan de hand van Arras BM 734. Daarbij is het aannemelijk dat hij betrekkelijk vroeg in zijn negenjarige abbatiaat werk heeft laten maken van deze belangrijke herschrijving. Dat scribent A gelijktijdig gebruik heeft kunnen maken van Douai BM 857 en Arras BM

²⁹ Bij het kopiëren van de *Vita Jonati* uit Douai BM 849 heeft hij bijvoorbeeld een referentie naar de drastische hervorming van Marchiennes in 1024 weggelaten. Hoewel scribent A deze redactie over het algemeen getrouw heeft gekopieerd, is de cruciale zinsnede waarin wordt gesteld dat het klooster vroeger door vrouwen werd geleid, niet terug te vinden in Mons BUMH 847 (Douai BM 849, f. 66v: 'tunc enim locus per sancimoniales regebat', zie Vanderputten, 'A Miracle of Jonatus', 56 n.4).

734 is veelzeggend, omdat nauwelijks kan worden verondersteld dat Arras BM 734 voor lange tijd was afgestaan aan Marchiennes. Het was immers de codex waaruit in Sint-Vaast werd voorgelezen *ad populum* en aan de monniken op de viering van de belangrijke feestdagen van hun patroonheilige.³⁰ Scribent A moet dus hebben gewerkt in de betrekkelijk korte tijdsspanne die de monniken van Marchiennes hadden voor hun herschrijvingswerk.

Samenvattend moet Mons BUMH 847 dus zijn geproduceerd ten tijde van het abbatiaat van Leduinus in Marchiennes (1024 - 1033) en dat van Heribrand in Sint-Gislenus (uiterlijk 1024/1025 – circa 1051), waarbij een datering rond het begin van het abbatiaat van Leduinus het meest waarschijnlijk is vanwege het belang van de herschrijving voor de gemeenschap van Sint-Vaast. Aangezien Mons BUMH 847 een eenheid vormde met Brussel KBR II 992, II 973, II 984 en Mons BUMH 845, moet de productie van al deze handschriften in deze periode worden gesitueerd. Dit betekent dat er betrekkelijk kort na 1024 ruim 445 folio's met hagiografische redacties werden vervaardigd door scribenten uit Sint-Gislenus.

De inhoud van de handschriften

Heribrands motivatie om al deze redacties te laten produceren was in eerste instantie waarschijnlijk liturgisch van aard. In de marges van de handschriften is geregeld de combinatie van een hoofdletter L (voor *Lectio*) met een cijfer van I tot en met VIII aan te treffen, wat betekent dat de tekst in kwestie werd voorgedragen tijdens de metten. In Brussel KBR II 992 bevatten 6 van de 20 redacties zulke *lectiones*, in Brussel KBR II 984 zijn dat er 5 van de 17, in Brussel KBR II 973 4 van de 24, in Mons BUMH 847 4 van de 18 en in Mons BUMH 845 0 van de 2. In totaal zijn daarmee 19 van de 81 redacties voorzien van *lectiones*, zodat 24 procent van de gekopieerde redacties met zekerheid liturgisch is gebruikt. Het uitbreiden van de liturgische functionaliteit van de kloosterbibliotheek om zo de hagiografische vieringen tijdens de metten mogelijk te maken was dus ongetwijfeld een belangrijke factor in Heribrands beslissing om de vijf handschriften te laten vervaardigen.

We moeten echter in overweging nemen dat indien Heribrand slechts op korte tijd een liturgische bibliotheek met voldoende hagiografische redacties wilde uitbouwen, hij dat op een eenvoudiger manier had kunnen bereiken. Hij had bijvoorbeeld één of twee scribenten naar een nabijgelegen klooster met een omvangrijke bibliotheek kunnen zenden, zoals Lobbes of Sint-Amands, om er één van de grote legendaria te kopiëren. In plaats daarvan heeft hij zijn scribenten redacties uit verschillende kloosters laten verzamelen. Scribent A trok naar Marchiennes om daar een aantal kopieën te maken van onder andere de *Vita Vedasti* en Marchiennes' eigen patroonheiligen Rictrudis en Jonatus. De scribent van Mons BUMH 845 is waarschijnlijk naar Maubeuge gereisd, een vrouwenklooster van relatief beperkte omvang dat op ongeveer 25 kilometer van Sint-Gislenus lag. Mons BUMH 845 bevat namelijk slechts twee redacties: de levens van Aldetrudis en Madelberta.³¹ Dit waren twee van de belangrijkste abdisen van Maubeuge, maar hun levens kenden toch maar een zeer beperkte verspreiding in de hoogmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden.³² Wat ligt dus meer

³⁰ Arras BM 734, fol. 23v: 'Explicit vita sancti ac beatissimi Vedasti episcopi; Omelia Albini levitae in die natalis sancti Vedasti pontificis dicenda ad populum'.

³¹ En daarnaast nog de inhoudsopgave van de *Vita Waldetrudis* op f. 1r, een heilige die overigens ook aan Maubeuge was verbonden.

³² Het gaat om BHL 253 (Aldetrudis) en 5129 (Madelberta). In de overgeleverde handschriften uit Benedictijnenkloosters uit de bisdommen Doornik, Terwaan, Atrecht/Kamerijk en Luik tot circa 1200 komt BHL

voor de hand, dan dat een scribent uit Sint-Gislenus de dagreis naar Maubeuge zou maken om kopieën van deze twee Vitae te verkrijgen?

De inhoud van de handschriften uit Sint-Gislenus suggereert echter dat de bedoelingen van Heribrand verder reikten dan alleen het willen uitbreiden van de liturgische sectie van zijn kloosterbibliotheek. De nadrukkelijke belangstelling had voor patroonheiligen uit andere kloosters was namelijk ongebruikelijk. In de vroege elfde eeuw zijn er onder de benedictijnenkloosters uit de Zuidelijke Nederlanden slechts weinig instellingen aan te wijzen waaruit handschriften zijn overgeleverd die de levens van 'vreemde' (patroon)heiligen bevatten.³³ In Sint-Gislenus werden zij wel gekopieerd, waarbij men een bijzonder geïnteresseerd was in heiligen die werden vereerd in het bisdom Luik (waaronder Arnulf van Metz, Lambertus van Maastricht en Gertrudis van Nijvel) en de patroonheiligen van kloosters die recentelijk waren hervormd, zoals Marchiennes en Sint-Truiden. Zo wordt één van de codicologische eenheden uit Brussel KBR II 973 volledig gevuld door het leven van de heilige Trudo (BHL 8321), de patroonheilige van Sint-Truiden,³⁴ en een tweede bevat het leven van Eucherius (BHL 2660), twee teksten die buiten Sint-Truiden maar nauwelijks verspreid waren geraakt.³⁵ Sint-Truiden was recentelijk hervormd door Poppo van Stavelot, die kort daarvoor ook een rol gespeeld bij de benoeming van Heribrand tot abt van Sint-Gislenus.³⁶ Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat een of meerdere scribenten vanuit Sint-Gislenus naar Sint-Truiden zijn getrokken om er de bibliotheek aan een nader onderzoek te onderwerpen, waarbij mogelijk ook andere oostelijke kloosters als Lobbes en Gemblours werden aangedaan.

Zoals Thomas Head al heeft opgemerkt, was de uitwisseling van hagiografische werken een manier voor monastieke instellingen om vriendschapsbanden te bekrachtigen.³⁷ Een interessante hypothese is dan ook dat Heribrand kan hebben geprobeerd om nieuwe contacten aan te gaan en/of oude contacten te herstellen die hadden geleden onder de decennia van armoede en crisis die Sint-Gislenus hadden geteisterd. Dit zou een verklaring kunnen vormen voor het feit dat Heribrand zo'n opvallende belangstelling aan de dag legde voor de daden van de patroonheiligen van uiteenlopende kloosters als Sint-Vaast, Marchiennes, Maubeuge en Sint-Truiden. De productie van de hagiografische handschriften in Sint-Gislenus was waarschijnlijk een poging om niet alleen de liturgische afdeling van het klooster te versterken, maar ook de contacten met hervormde en keizerlijke abdijen aan te halen.

Het uiterlijk van de handschriften

Bij de verschillende elfde-eeuwse kloosterhervormingen speelde handschriftelijke cultuur steeds een belangrijke rol. Er is een duidelijke toename van het boekbezit zichtbaar in ieder net hervormd klooster waaruit voldoende materiaal is overgeleverd om de activiteit van het scriptorium en/of de samenstelling van de kloosterbibliotheek te bestuderen. Zo begon men in hervormd Sint-Vaast voor

253 alleen maar voor in Mons BUMH 845. BHL 5129 is ook nog overgeleverd in Brussel KBR 9810-14 (Sint-Laurens in Luik, ca. 1165-1200).

³³ Snijders, *Ordinare & communicare*, 280ff.

³⁴ Brussel KBR II 973, ff. 1r-24v (BHL 8321).

³⁵ De enige overgeleverde versies uit de periode tot 1050 stammen uit Sint-Truiden zelf (Den Haag MM 10B2, ff. 67v-82r) en uit Sint-Gislenus. Zie ook Snijders, *Ordinare & communicare*, 276-282 voor de verspreiding van Luikse levens in meer westelijk gelegen bisdommen.

³⁶ Sint-Truiden werd in de periode tussen 1023 en 1034 hervormd door Poppo van Stavelot. Voor zijn rol in Sint-Gislenus zie Helvétius, *Abbayes*, 233, 287 en Pertz (ed.), 'Vita Popponis', 305.

³⁷ Head, *Hagiography and the Cult of Saints*, 16-19.

het eerst in lange tijd weer luxehandschriften als Arras BM 734 te produceren.³⁸ In Marchiennes werd onmiddellijk na de hervorming van 1024 begonnen met een reorganisatie van de kloosterbibliotheek, waarbij bestaande redacties werden herschreven en oude handschriften waarschijnlijk uit elkaar werden gesneden om tot nieuwe handschriften te worden gevormd.³⁹ Ook in Gembloers werd de handschriftelijke productie opgevoerd onder leiding van hervormer Olbert van Laubach. Er waren in deze periode vele scribenten aanwezig in Gembloers, van wie zeven à acht man zich uitsluitend concentreerden op het verluchten van handschriften.⁴⁰ In Lobbes zijn tussen 972/990 en 1049 minimaal 165 titels aan de kloosterbibliotheek toegevoegd.⁴¹ De elfde-eeuwse kloosterhervormingen gingen duidelijk gepaard met een verhoogde interesse in handschriften en (waar mogelijk) met een vergroting van de handschriftelijke productie.

De nieuwe handschriften die in Sint-Gislenus werden geproduceerd, waren echter geen luxehandschriften zoals in Sint-Vaast, of het werk van gespecialiseerde verluchters zoals in Gembloers. De codices uit Sint-Gislenus waren betrekkelijk klein en sober. Met een gemiddelde oppervlakte van 478 cm² waren ze bijna 15 procent kleiner dan het doorsnee hagiografische handschrift uit de elfde eeuw, dat gemiddeld 572 cm² mat.⁴² Er waren wel kloosters die gemiddeld nog kleinere handschriften produceerden (Gembloers, Sint-Bertijns en het Heilig-Grafklooster/Saint-Sépulcre), maar in deze instellingen was het verschil van handschrift tot handschrift groter: er werden zowel zeer kleine als tamelijk grote handschriften geproduceerd. In Sint-Gislenus waren echter alle handschriften relatief beperkt van omvang.

Grafiek 1: De meest voorkomende oppervlakte van hagiografische handschriften (de gemiddelde oppervlakte plus of minus één maal de standaarddeviatie), onderverdeeld naar klooster⁴³

³⁸ Zie Reilly, *The Art of Reform*, 22-24 en Schulten, 'Die Buchmalerei', 50.

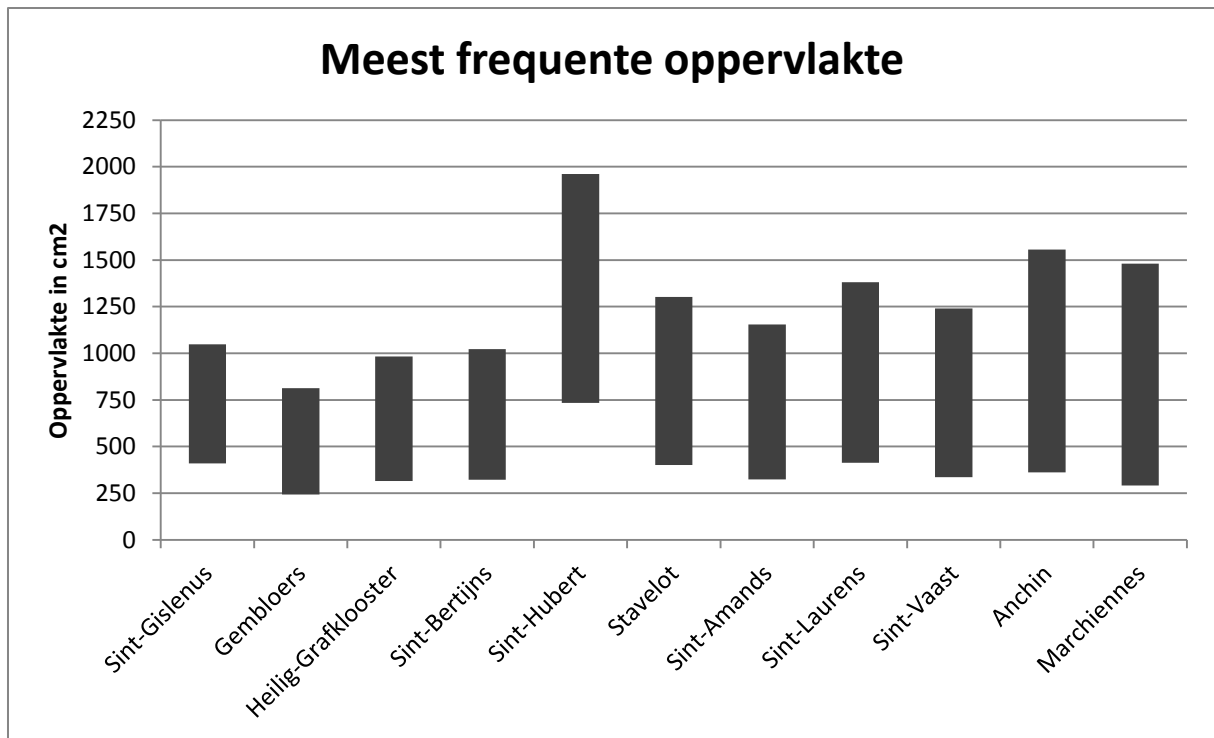
³⁹ Vanderputten en Sniijders, 'Echoes of Benedictine Reform', 79-88 en Sniijders, *Ordinare & communicare*.

⁴⁰ Lapière, *La lettre ornée*, 326-327.

⁴¹ Derolez, Victor en Klein, *Corpus catalogorum Belgii* 4, 254-269.

⁴² De gemiddelde omvang van een elfde-eeuws hagiografisch handschrift uit Sint-Gislenus bedroeg 487 cm². Acht van de elf handschriften zijn dan ook (ruim) kleiner dan het elfde-eeuwse gemiddelde van 572 cm²: Den Haag KB 73J49 (288 cm²), Brussel KBR 8715-19 (345 cm²), Mons BUMH 27/221 (381 cm²), Mons BUMH 845 (455 cm²), Brussel KBR II 973 (478 cm²), Brussel KBR II 992 (491 cm²), Mons BUMH 847 (497 cm²), Brussel KBR 8223 (517 cm²). Groter dan het gemiddelde zijn Brussel KBR II 982 (602 cm²), Brussel KBR II 984 (686 cm²) en Mons BUMH 850 (619 cm²), waarbij over dit laatste handschrift opgemerkt moet worden dat het mogelijk niet uit Sint-Gislenus, maar uit Sint-Amands afkomstig is. Een 'hagiografische handschrift' wordt hier overigens gedefinieerd als ieder handschrift dat ten minste één hagiografische redactie bevat. Voor deze definitie, alsmede gedetailleerder cijfermateriaal over de omvang en opmaak van hagiografische handschriften tussen de tiende en twaalfde eeuw uit de bisdommen Doornik, Terwaan, Atrecht/Kamerijk en Luik, zie Sniijders, *Ordinare & communicare*.

⁴³ Voor een verdere discussie van deze grafiek, zie Sniijders, *Ordinare & communicare* 154 ff.

Daarnaast was de kwaliteit van het perkament waarmee de scribenten uit Sint-Gislenus werkten veelal matig tot slecht. Niet alleen zijn de vellen vaak te dik of te dun, ook zijn in veel folio's de poriën duidelijk zichtbaar.⁴⁴ Bovendien zijn de meeste van deze handschriften slechts minimaal verlucht.

De meest voor de hand liggende verklaring voor de sobere uitvoering van deze handschriften is de betrekkelijke armoede van elfde-eeuws Sint-Gislenus. We weten van die armoede door de *Gesta Episcoporum Cameracensium* (1024/1025), waar over abt Simon (ca. 987/989 – circa 1015) wordt vermeld dat hij een wereldlijke levensstijl aanhield en de bezittingen van het klooster verspilde, zodat er aan het einde van zijn abbatiaat nog maar vier monniken in het klooster zouden zijn overgebleven.⁴⁵ Het vertrek van Simon uit Sint-Gislenus was voor bisschop Gerard van Kamerijk een perfecte gelegenheid om het klooster te hervormen.⁴⁶ Ongeveer tien jaar na deze hervorming gaf Gerard I opdracht tot het schrijven van de *Gesta Episcoporum Cameracensium*.⁴⁷ We moeten er dan ook rekening mee houden dat de beschrijving van de deplorabele staat van het klooster onder Simon een retorische strategie was: Gerard kan de abdij bewust als arm hebben voorgesteld zijn eigen hervorming in een gunstiger licht te stellen.

Er zijn echter aanwijzingen die doen vermoeden dat de abdij rond het midden van de elfde eeuw inderdaad arm was. Zo verhalen de *Miracula Gislani* rond 1035 dat er een gerucht rondging in de dorpen rond het klooster dat abt Simon de relieken van de patroonheilige Gislenus zou hebben verkocht.⁴⁸ Dat het gerucht in de richting ging van verkoop door Simon, en niet van verlies of roof, wijst erop dat er in de abdij inderdaad economische problemen waren. De situatie lijkt nog te zijn verslechterd op het moment dat graaf Reinier V van Henegouwen pogingen ging ondernemen om

⁴⁴ Voor een discussie over perkamentkwaliteit zie Eisenlohr, 'Die Pergamente', 68-70.

⁴⁵ 'Gesta episcoporum Cameracensium', 472.

⁴⁶ Helvétius, *Abbayes*, 232-233.

⁴⁷ Voor de datering van de *Gesta Episcoporum Cameracensium*, zie thans Riches, 'Episcopal Historiography', 17-23.

⁴⁸ Poncelet, 'Vita et miracula', 282-283. Zie ook Helvétius, *Abbayes*, 233, 340.

controle over de abdij van zijn voorvaderen terug te winnen. De machtsstrijd tussen graaf Reinier en het klooster leidde er tot grote armoede, aldus een door keizer Hendrik III uitgevaardigde oorkonde van 27 mei 1040.⁴⁹ In 1054 schrijft de abt van Sint-Gislenus nog een brief aan Hendrik om te klagen over de aanhoudende plunderingen van de abdij en de omliggende dorpen door de graaf van Henegouwen.⁵⁰ Daarna lijkt Sint-Gislenus weer langzaam in rustiger vaarwater te zijn geraakt. Er zijn aan het einde van de elfde eeuw geen aanwijzingen meer dat de abdij onder een onvrijwillige armoede leed en aan het begin van de twaalfde eeuw werden er een paar belangrijke giften aan het klooster gedaan.⁵¹

Sint-Gislenus maakte tussen circa 987/989 en 1050 dus een slechte periode door waar de abdij pas langzaam weer van herstelde. Bij de handschriften die in de eerste helft van de elfde eeuw zijn vervaardigd kan daarom zeker verband tussen de economische situatie in de abdij en de relatieve soberheid van de handschriften worden gepostuleerd.

Het zou echter geen recht doen aan de complexe situatie in Sint-Gislenus om het uiterlijk van zijn handschriften te reduceren tot een exponent van de financiële mogelijkheden van het klooster. Een dergelijk reductionistisch verklaringsmodel laat te weinig ruimte voor de mogelijkheid dat abt Heribrand en zijn scribenten bewust kozen voor de implementatie van een bescheiden opmaak, bijvoorbeeld vanuit ideologische overwegingen. Bovendien is noch de relatief slechte kwaliteit van het perkament, noch het eenvoudige verluchtingsschema volledig te herleiden tot de financiële situatie in de abdij.

Zo is de veronderstelling dat de abdij niet in staat was om perkament van goede kwaliteit te kopen, twijfelachtig. Hoewel het niet mogelijk is om in deze periode een precieze prijs te koppelen aan een vel perkament,⁵² is uit onderzoek gebleken dat de prijs van perkament vanaf circa 1025 aanzienlijk moet zijn gedaald. De graven van Vlaanderen gingen in deze periode immers aan grootschalige veeteelt doen, waardoor er (vooral voor Vlaamse kloosters) meer huiden beschikbaar kwamen tegen een lagere prijs. Waarschijnlijk was de kostprijs van perkament daarom halverwege de elfde eeuw al geen doorslaggevende factor meer in het bepalen van de omvang van een handschrift.⁵³ De economische factor was zeker nog aanwezig, maar zijn invloed op de omvang en kwaliteit van de bladen perkament moet niet worden overschat.

Een tweede factor die de handschriften uit Sint-Gislenus relatief sober maakt, is hun beperkte verluchtingsschema. Daarbij is de prijs van de gebruikte pigmenten voor de verfstoffen de enige factor die betekenisvol kan worden gerelateerd aan de financiële mogelijkheden van de abdij. De duurste pigmenten, zoals blauw van *lapis lazuli*, rood van cinnaber of bladgoud vielen ongetwijfeld buiten het budget van elfde-eeuws Sint-Gislenus. Voor de meeste dure pigmenten waren echter goedkope alternatieven voorhanden. In plaats van cinnaber kon bijvoorbeeld menie worden

⁴⁹ Helvétius, *Abbayes*, 233; De Moreau, *Histoire*, 85.

⁵⁰ Baudry, *Annales*, 323-325.

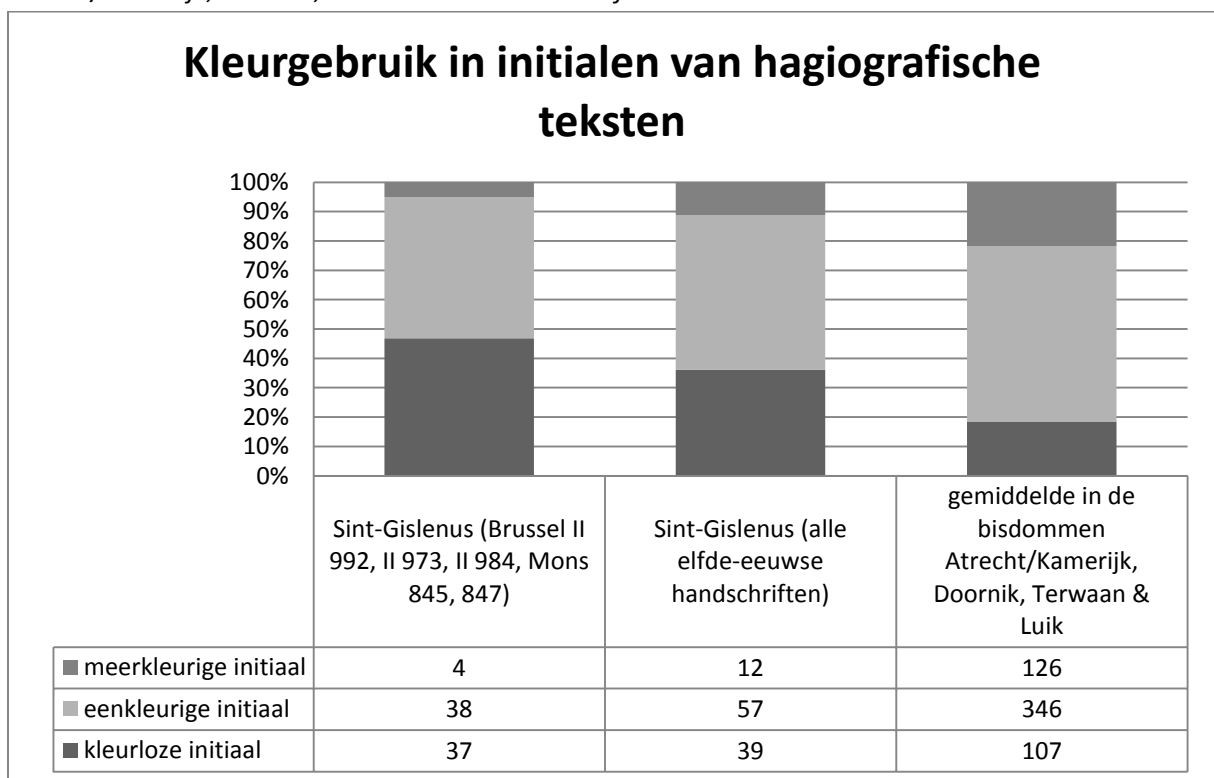
⁵¹ Baudry, *Annales*, 339, 345-346, 348.

⁵² Objectieve gegevens over de prijs van perkament zijn voor de hoge middeleeuwen niet voorhanden. De vroegste betrouwbare gegevens uit Noord-Frankrijk stammen uit de veertiende en vijftiende eeuw, toen er voor een gemiddelde huid 1s. 3d. werd betaald, waaruit één groot, twee normale of vier kleine bifolia konden worden gewonnen. Bozzolo en Ornato, *Pour une histoire*, 33, 41.

⁵³ Vanderputten, 'Hagiography and the Literalization Process', 40-46.

gebruikt, dat gemakkelijk uit lood kon worden gewonnen, of men kon voor rode oker kiezen.⁵⁴ Azuriet en plantaardige indigo waren goedkopere alternatieven voor *lapis lazuli*. Ook pigmenten als gele oker, loodwit en de rozige kleur uit brazilhout konden betrekkelijk goedkoop worden geproduceerd.⁵⁵ Het gebruik van een breed kleurenpalet was dan ook eerder een kwestie van extra inspanning dan van significante extra kosten. Toch wordt er in elfde-eeuws Sint-Gislenus gemiddeld minder kleur gebruikt dan in andere kloosters uit de Zuidelijke Nederlanden. Met name de vijf handschriften die onder Heribrand zijn geproduceerd zijn opvallend kleurloos – 47 procent van de initialen is er uitgevoerd in sepia, 48 procent is uitgevoerd in een enkele kleur (meestal rood), en slechts 5 procent van de initialen is polychroom. Binnen de Zuidelijke Nederlanden als geheel lagen die cijfers op respectievelijk 18, 60 en 22 procent.⁵⁶

Grafiek 2: Kleurgebruik in initialen van hagiografische teksten in handschriften uit de bisdommen Atrecht/Kamerijk, Doornik, Terwaan en Luik in de elfde eeuw

In theorie kan ook een gebrek aan kennis ten grondslag hebben gelegen aan de sober gekleurde en eenvoudig vormgegeven initialen in de handschriften uit Sint-Gislenus. Zo vereiste het produceren van verfstoffen bekendheid met het chemische procedé dat gevolgd diende te worden. Loodwit kon bijvoorbeeld worden verkregen door stukken lood boven een pot wijn te hangen in een warme, vochtige kamer met veel koolstofdioxide. Door het loodwit vervolgens 48 uur te verwarmen

⁵⁴ Voor een studie naar het gebruik van menie ('minium', Pb3O4) en vermiljoen (HgS) in het klooster Sint-Truiden zie Denoël, 'Étude archéométrique', 200-204. Voor een korte analyse van het gebruik van deze pigmenten in relatie tot de economische situatie in het klooster zie Snijders, *Ordinare & communicare* 91-92.

⁵⁵ Clemens en Graham, *Introduction to Manuscript Studies*, 30-34.

⁵⁶ De grafiek is opgesteld op basis van 53 elfde-eeuwse handschriften die zijn overgeleverd uit benedictijnenkloosters uit de bisdommen Atrecht/Kamerijk, Doornik, Terwaan en Luik in de elfde eeuw, waarvan het handschrift raadpleegbaar was. Opgenomen is telkens de belangrijkste initiaal van de heiligenlevens in deze handschriften.

veranderde het in oranje-rood menie. Voor Spaans groen moesten koperplaatjes in azijn worden gedompeld en in een houten kist op een mesthoop worden gelegd, voor het oplossen van indigo was oude urine nodig, enzovoorts.⁵⁷ Het is echter niet waarschijnlijk dat een gebrek aan kennis van dergelijke processen in Sint-Gislenus de verklaring vormt voor de afwezigheid van kleuren als wit en blauw in de handschriften. De scribenten van het klooster reisden in deze periode immers af naar diverse abdijen om er het boekenbestand te raadplegen en de interessante legenden te kopiëren. Het is onwaarschijnlijk dat ze daarbij volstrekt geen kennis opdeden van de preparatietechnieken die in deze kloosters werden gebruikt. Hetzelfde geldt voor de artistieke kennis die benodigd was om uitbundig verluchte initialen te produceren. Hoewel het mogelijk is dat geen van de scribenten uit Sint-Gislenus over voldoende talent beschikte om de extravagante voorbeelden die ze elders zagen te reproduceren in hun eigen handschriften, moet de kennis over de te volgen procedure voor het vervaardigen van initialen aanwezig zijn geweest. De verluchting in de handschriften die werden vervaardigd onder abt Heribrand is dan ook soberder dan te verklaren is op basis van een gebrek aan geld, kennis of talent alleen.

Als een gebrek aan middelen of kennis niet de enige factoren zijn aan de hand waarvan het sobere uiterlijk van de handschriften onder abt Heribrand kan worden verklaard, moet worden overwogen in welke mate Heribrand bewust kan hebben gekozen voor de productie van eenvoudige handschriften uit pragmatische of ideologische overwegingen.

Hierover moet ten eerste worden opgemerkt dat de onder Heribrand vervaardigde handschriften waren bedoeld voor praktisch, dagelijks gebruik. Het waren *legendaria* die werden voorgelezen tijdens de liturgische dienst. Dit gold ook voor de overige elfde-eeuwse handschriften uit Sint-Gislenus. Slechts één van de uit de elfde eeuw overgeleverde handschriften was misschien niet onmiddellijk inzetbaar in de liturgie of een soortgelijke praktische gebruikscontext, namelijk een exemplaar van de *Confessiones* van Augustinus.

Daarmee waren de elfde-eeuwse handschriften uit Sint-Gislenus sterker bestemd voor praktisch gebruik dan in andere abdijen het geval was. In elfde-eeuws Sint-Amands werden bijvoorbeeld verschillende handschriften vervaardigd met werken die niet noodzakelijk waren voor het functioneren van het klooster als instelling, maar eerder tegemoet kwamen aan een zekere intellectuele interesse. Zo werden er de *Satiren* van Juvenalis gekopieerd, net zoals de *Psychomachia* van Prudentius, *De Joodse oorlog* van Flavius Josephus en de *Satiren* van Aulus Persius Flaccus.⁵⁸ In Sint-Gislenus werden echter geen middelen geïnvesteerd in dergelijke geschriften. De codices die er werden geproduceerd moesten in eerste instantie inzetbaar zijn in het dagelijkse kloosterleven, en waren voorzien van een sobere vormgeving die aansloot bij hun praktische inslag.

Kan de pragmatische aard van deze handschriften worden gekoppeld aan de armoede van de abdij? Enerzijds is het bezit van een basisrepertoire aan hagiografische handschriften een belangrijke voorwaarde voor het functioneren van een klooster in deze periode, zodat het mogelijk is dat Heribrand zich genoodzaakt zag om liturgische handschriften te laten produceren maar deze dan wel zo sober mogelijk te houden. Anderzijds is het verband tussen financiële moeilijkheden en sobere, praktijkgerichte handschriften niet vanzelfsprekend. Het klooster Sint-Amands kwam halverwege de

⁵⁷ Zie voor een aantal van deze bereidingswijzen Clemens en Graham, *Introduction to Manuscript Studies*, 32.

⁵⁸ Valenciennes BM 410 (Juvenalis, tiende of elfde eeuw), Valenciennes BM 412 (Prudentius, negende en elfde eeuw), Valenciennes BM 546 (Flavius Josephus, elfde eeuw), Valenciennes BM 970 (Aulus Persius Flaccus, elfde eeuw).

elfde eeuw bijvoorbeeld in een ernstige financiële crisis terecht, die bijna een eeuw doorwerkte.⁵⁹ Toch kenmerken de handschriften die in deze periode werden vervaardigd zich juist door een opvallende luxe: ze benadrukken de onverminderde rijkdom en macht van het klooster.⁶⁰ Dit maakt duidelijk dat er geen algemeen verband te leggen is tussen de (economische) situatie binnen een klooster en de ontwikkeling van de kloosterbibliotheek. De invloed van crisis op handschriftelijke productie kon van instelling tot instelling verschillen.

Een laatste verklaring zou kunnen zijn, dat abt Heribrand bewust koos voor de productie van eenvoudige handschriften omwille van een monastiek soberheidsideaal. Deze hypothese is wel gesuggereerd door Lapière. Zij heeft opgemerkt dat veel van de handschriften die werden geproduceerd onder de grote elfde-eeuwse hervormingsabten (zoals Richard van Sint-Vanne, Poppo van Stavelot, Leduinus van Sint-Vaast, Olbert van Laubach en bij uitbreiding Gerard I van Kamerijk en zijn leerling Heribrand van Sint-Gislenus) een opmerkelijk eenvoudige opmaak hebben en als zodanig een armoede-ideaal lijken te reflecteren.⁶¹ Andere kunsthistorici hebben er echter op gewezen dat deze abten juist ook grote en rijk verluchte handschriften hebben laten vervaardigen.⁶² Vrijwel ieder door hen hervormd klooster heeft zich bijvoorbeeld de moeite gegeven om minimaal één *patroonheilige-libellus* te produceren, een luxueus handschrift waarin de patroonheilige van de abdij centraal staat, zoals bijvoorbeeld het al besproken Arras BM 734.⁶³ In Sint-Gislenus werd tussen 1035 en 1075 patroonheilige-libellus Mons BUMH 27/221 vervaardigd. Dit handschrift bevat de gezangen en responsoria die nodig waren voor de feestdag van patroonheilige Gislenus, zijn *Vita Prima* en *Vita Secunda* met de bijbehorende preek en wonderen en ten slotte een fragment uit het leven van de eerste abt van het klooster, Gerard van Brogne.⁶⁴ Deze redacties zijn geschreven op perkament van goede kwaliteit en zijn rijkelijk verlucht. De initialen zijn versierd met plantaardige, dierlijke en menselijke figuren. Bovendien wordt er een breed kleurenpalet gebruikt van blauwe, groene, gele, roze, oranje-rode en paarse pigmenten.⁶⁵

Het is derhalve problematisch om een ideologie van algemene handschriftelijke soberheid toe te schrijven aan de elfde-eeuwse hervormers en hun directe opvolgers. Er was veeleer sprake van een bewuste keuze om bepaalde soorten handschriften van een sobere opmaak te voorzien, terwijl andere veel rijker werden verlucht.

Opvallend is dat in elfde-eeuws Sint-Gislenus nog twee handschriften over de patroonheilige werden geproduceerd, die zowel in termen van inhoud als van opmaak waren toegespitst op een nauwkeurig afgebakend doelpubliek.

⁵⁹ Platelle, *Le temporel*, 213.

⁶⁰ Voorbeelden zijn Valenciennes BM 502, Valenciennes BM 9-11; Valenciennes BM 39 en Valenciennes BM 169.

⁶¹ Lapière, *La lettre ornée*, 350.

⁶² Reilly, 'The Cluniac Giant Bible', 164-165.

⁶³ Een *libellus* (codex met een homogene inhoud) dat gewijd is aan de patroonheilige(n) van een klooster. Als handschriftelijk genre beleefde het patroonheilige-libellus zijn hoogtepunt in de elfde eeuw, onder invloed van de tweede hervormingsgolf, hoewel er ook al eerdere voorbeelden bekend zijn. Voorbeelden van patroonheilige-libelli uit de tiende en elfde eeuw zijn Arras BM 734 (Sint-Vaast), Boulogne-sur-Mer BM 107 (Sint-Bertijns), Brussel KBR II 1180 (Stavelot), Douai BM 849 (Marchiennes), Gent UB 308 (Sint-Baafs), Mons BUMH 27/221 (Sint-Gislenus), Valenciennes BM 502 (Sint-Amands).

⁶⁴ Zie Helvétius, *Abbayes*, 228.

⁶⁵ Zie voor een bespreking van dit handschrift en zijn functie binnen het klooster Snijders, 'Manuscript Layout'.

Mons BUMH 850 is een handschrift van slechts acht folio's met de zogenaamde *Homelia* over Gislenuus en de *Inventio* van zijn relieken.⁶⁶ De *Homelia* is opmerkelijk omdat de traditionele levensbeschrijving van de heilige er grotendeels wordt vervangen door een beschrijving van zijn relaties met andere (vaak veel beroemdere) heiligen uit de omgeving van het klooster. In de titel van het werk wordt al aangegeven dat het niet alleen gaat over 'de daden en prediking van Gislenuus' maar ook over Vincentius Maldelgarius, Waldetrudis, Aldegundis en Gertrudis.⁶⁷ Daarmee sluit het werk nauw aan bij Heribrands beleid om zich voornamelijk te richten op de relaties met regionale kloosters en heiligen en minder aandacht te besteden aan de propaganda van Sint-Gislenuus op zich. Op het eerste folio van de *Homelia* wordt uitgelegd dat dit werk is geschreven om te voorzien in de behoeften van de mensen die jaarlijks toestromen op de feestdag van de heilige.⁶⁸ Mogelijk werd de *Homelia* voorgelezen op de feestdag van de heilige, of diende het werk als geheugensteun voor een monnik die een geïmproviseerde lezing in de volkstaal ten gehore bracht. In een dergelijke context zou het goed hebben kunnen dienen om de relatief onbekende Gislenuus steviger in te bedden in het netwerk van regionale heiligen in de omgeving van het klooster. Daarbij heeft men er voor gekozen om de codex te schrijven op zwaar geporieerd perkament en de redacties op geen enkele manier te verluchten, waarmee het de meest sobere codex uit het klooster is.

Een derde handschrift met een leven van Gislenuus is momenteel te vinden in de Koninklijke Bibliotheek van Den Haag, onder het nummer 73 J 49. De scribent van dit handschrift had een complexe verluchting in gedachten, hoewel daar in de praktijk uiteindelijk weinig van terecht is gekomen.⁶⁹ Dit handschrift bevat de zogenaamde *Vita Octava* (BHL 3558), een leven van Gislenuus in leonische verzen. De specifieke vorm waarin het leven was opgesteld, waarin de beide halfverzen rijmen, was in de elfde eeuw zeer populair. Over het algemeen wordt aangenomen dat zulke metrische teksten vanwege hun lastige Latijn vooral bedoeld waren voor de privéstudie van intellectueel gevormde monniken.⁷⁰ De functionaliteit van Mons BUMH 850 en Den Haag KBR 73 J 49 zal dus radicaal verschillend zijn geweest. Daarmee zijn de drie elfde-eeuwse *libelli* over Gislenuus die in Sint-Gislenuus werden gebruikt, stuk voor stuk in een andere gebruikscontext te plaatsen.

Op deze manier werden drie uiteenlopende niches van het monastieke leven in de elfde eeuw van eigen handschriften voorzien, die in functie en vormgeving op een specifieke rol waren toegesneden. Mons BUMH 850 diende wellicht als basis voor een preek op de feestdag van Gislenuus, Den Haag KB 73 J 49 zal voornamelijk de intellectueel geschoolde monniken uit Sint-Gislenuus hebben aangesproken, terwijl Mons BUMH 27/221 zich richtte op de feestdag van de heilige binnen het

⁶⁶ Het gaat om BHL 3553 (die oorspronkelijk bekend stond als de *Vita Quinta* maar door Helvétius is hernoemd tot *Vita Tertia*. Om verwarring te voorkomen duid ik dit werk hier eenvoudig aan als de *Homelia*, naar de titel die het in Mons BUMH 850, de enige overgeleverde redactie, draagt: *Omelia de actibus vel praedicatione beati Gislenui sacerdotis [et monachi] de vita vel conversione sanctorum Vincentii et uxoris eius Waldetrudis, seu Aldegundis virginis atque Gertrudis*) en BHL 3554 (de *Inventio*, ook wel *Relatio* genoemd). Zie Helvétius, *Abbayes* 213-234, 344-345. Vaak wordt aangenomen dat Mons BUMH 850 oorspronkelijk deel uitmaakte van Brussel KBR II 975. De codicologische en paleografische eigenschappen van het katern komen echter niet overeen met die van Brussel KBR II 975.

⁶⁷ Zie noot 66.

⁶⁸ Poncelet, 'Vita Quinta sive Homilia', 257 ('*Idcirco, redeunte annua revolution hujus sancti patris nostri Ghysleni festivitatis die, et decurrentibus ad hoc celebre spectaculum populis, oportet plurima gestorum ejus in memoriam reducere...*'). Zie ook De Gaiffier, *Études critiques*, 464.

⁶⁹ De oorspronkelijke scribent heeft de initialen van iedere versregel en alle rubrieken open gelaten, zodat die later door een rubricator/verluchter zouden kunnen worden aangevuld (bijvoorbeeld met rode of groene inkt, of zelfs met bladgoud). Uiteindelijk zijn ze echter met eenvoudige sepia inkt bijgeschreven.

⁷⁰ Tilliette, 'Les modèles', 406; De Gaiffier, *Études critiques*, 437-441.

klooster, waarbij alle monniken werden aangesproken en een bewust rijker verluchtingsschema werd gebruikt. Er was dus duidelijk sprake van specialisatie onder de nieuw geproduceerde handschriften in termen van zowel inhoud als verluchting.

Hieruit kan worden geconcludeerd men in elfde-eeuws Sint-Gislenus niet principieel streefde naar een sobere uitvoering van de handschriften. Het handschriftelijk onderzoek geeft derhalve geen reden om aan te nemen dat hervormingsabt Heribrand en zijn opvolgers een ideologie van armoede en gematigdheid aanhingen. Uit de handschriften blijkt vooral een grote mate van pragmatisme, waarbij handschriften die geen prestigieus doelpubliek hadden ook niet uitbundig werden verlucht. De vijf liturgisch gebruikte handschriften die kort na 1024 waren vervaardigd onder abt Heribrand behoeften geen kleurrijke verluchting en werden dus sober gehouden. Daarbij kan geldgebrek een rol hebben gespeeld, maar er is geen reden om dit als een doorslaggevend element te zien.

Conclusie

Toen Gerard I rond 1024 Heribrand benoemde tot abt van Sint-Gislenus, kaderde dit in de bredere hervormingspolitiek van de bisschop. Door het gebrek aan bronnen uit Sint-Gislenus is het echter moeilijk om het concrete beleid van Heribrand tot in detail te achterhalen. In dit artikel is nagegaan in hoeverre de ontwikkeling van de kloosterbibliotheek aanwijzingen kan verschaffen over het beleid in hervormd Sint-Gislenus.

Eerder onderzoek heeft gesuggereerd dat de zogenaamde ‘hervormingsabten’ uit de elfde eeuw een beleid van soberheid nastreefden dat zich onder meer uitte in de handschriftelijke productie.⁷¹ Hoewel de hier bestudeerde codices inderdaad klein en betrekkelijk kleurloos waren, blijkt dit toch niet te kunnen worden gerelateerd aan een consequent doorgevoerd monastiek soberheidsideaal aangezien er in dezelfde periode ook rijk verluchte handschriften werden geproduceerd. Sint-Gislenus was daarin geen uitzondering: andere in de elfde eeuw hervormde kloosters vertonen eenzelfde beeld.⁷²

Dit leidt tot de conclusie dat elfde-eeuwse hervormde abdijen hun kloosterbibliotheek niet benaderden als één monolithisch geheel dat een bepaalde richting op moest worden gestuurd in overeenstemming met een welbepaald spiritueel ideaal. Er werd veeleer gewerkt vanuit een doorgedreven pragmatisme, dat gericht was op het sterker toespitsen van de inhoud van de bibliotheek op de verschillende leesfuncties die in het hervormde klooster benodigd waren. Binnen de bibliotheek van Sint-Gislenus zijn duidelijke deelprojecten te onderscheiden, waarvan de constructie van de vijf hagiografische handschriften er één was en het uitkristalliseren van handschriften rond de patroonheilige op basis van hun gebruikscontext een tweede. Ieder soort handschrift werd daarbij voorzien van de opmaak die het functioneel maakte binnen zijn eigen context.

De situatie in Sint-Gislenus was uitzonderlijk waar het Heribrands nadrukkelijke belangstelling voor de patroonheiligen uit andere kloosters betrof. Terwijl andere benedictijnen zich voornamelijk

⁷¹ Het meest direct verwoord door Lapière, *La lettre ornée*.

⁷² Ook in Marchiennes is bijvoorbeeld een onderscheid te maken tussen tamelijk eenvoudige opgemaakte handschriften met liturgische en historiografische teksten aan de ene kant, en een rijk verlucht patroonheilige-libellus aan de andere. Een tweede voorbeeld is Sint-Vaast, waar het liturgisch gebruikte Arras BM 178 in totaal 6 kleurloze en 23 rode initialen bevat en daarmee relatief sober is, terwijl de initialen in het patroonheilige-libellus Arras BM 734 meerkleurig en uitbundig zijn verlucht.

op de eigen heiligen concentreerden, raakten de handschriften onder Heribrand gevuld met figuren als Gertrudis van Nijvel, Arnulf van Metz, Trudo van Sint-Truiden, Rictrudis en Jonatus van Marchiennes, Vedastus van Sint-Vaast, Aldetrudis en Madelberta van Maubeuge, enzovoorts. Tegelijkertijd werd er een nieuw leven van Gislenus geschreven dat de relaties tussen Gislenus en andere regionale heiligen aan de orde stelde.⁷³ Het hervormingsbeleid van Heribrand werd dus niet alleen gekenmerkt door het handschriftelijke pragmatisme dat kenmerkend lijkt voor elfde-eeuwse hervormingsabten, maar vooral ook door een poging tot netwerkvorming tussen Sint-Gislenus en de omliggende abdijen. Mogelijk was het uitbouwen van deze netwerken voor Heribrand belangrijker dan de productie van nieuwe hagiografische handschriften op zich. Dit zou uiteindelijk kunnen verklaren waarom de netwerkvormende codices een opmerkelijke inhoud hebben, terwijl er maar weinig aandacht werd besteed aan hun opmaak. Duidelijk is in ieder geval dat het aanvullen van de kloosterbibliotheek voor Heribrand geen doel op zich was, maar vooral een middel om het verarmde Sint-Gislenus terug te plaatsen op de religieuze kaart van de Zuidelijke Nederlanden.

Gebruikte bronnen en literatuur

- Gesta episcoporum Cameracensium*, in: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum* 7 (Stuttgart, 1846) 402-489.
- Vita Popponis abbatis Stabulensis auctore Everhelmo*, in: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum* 11 (Hannover, 1854) 291-316.
- Vedastes (al. Vedastus) ep. Atrebatensis: Vita auct. Alcuino*, in: *Acta Sanctorum* Feb. 1 (Antwerpen, 1658) 794-799.
- Vita Vedastis episcopi Arelatensis*, in: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum Rerum Merovingicarum* 3 (Hannover, 1896) 414-427.
- Baudry, P. (ed.), *Annales de l'abbaye de Saint-Ghislain* (Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg: Troisième division. Annales et Chroniques) (Brussel: M. Hayez, 1848).
- Berlière, U., 'Abbaye de Saint-Ghislain', in: U. Berlière (ed.), *Monasticon Belge* I (Maredsous: Abbaye de Maredsous, 1897) 244-270.
- Berlière, U., 'Abbaye de Stavelot-Malmédy', in: U. Berlière (ed.), *Monasticon Belge* 2 (Maredsous: Abbaye de Maredsous, 1928) 58-105.
- Bozzolo, C. en E. Ornato, *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen Âge: Trois essais de codicologie quantitative* (Equipe de Recherche sur l'humanisme français des XIVe et XVe siècles: Textes et études, 2) (Parijs: CNRS, 1980).
- Clemens, R. en T. Graham, *Introduction to Manuscript Studies* (Ithaca: Cornell University Press, 2007).
- Denoël, S., 'Étude archéométrique des manuscrits du scriptorium de l'abbaye de Saint-Trond au XIIe siècle', in: B. Van den Bossche (ed.), *L'art mosan: Liège et son pays à l'époque romane du XIe au XIIIe siècle* (Luik: Éditions du Perron, 2007) 200-205.
- Derolez, A., B. Victor en J.-W. Klein, *Corpus catalogorum Belgii: The Medieval Booklists of the Southern Low Countries. 4: Provinces of Brabant and Hainault* (Brussel: Paleis der Academiën, 2001).
- Eisenlohr, E., 'Die Pergamente des St. Galler Urkunden (8.-10. Jahrhundert). Ein praktischer Versuch zur Bestimmung von Tierhäuten', in: P. Rück (ed.), *Pergament: Geschichte - Struktur - Restaurierung - Herstellung* (Historische Hilfswissenschaften 2) (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1991).

⁷³ Zie Helvétius, *Abbayes*, 339; Poncelet (ed.), 'Vita quinta sive Homilia', 257; Poncelet, 'Bibliothecae Alphonsi Wins', 415.

- Gaiffier, B. De, *Études critiques d'hagiographie et d'iconologie* (Subsidia hagiographica, 43) (Brussel: Société des Bollandistes, 1967).
- Gnirrep, W.K., J.A. Szimai en J.P. Gumbert, *Kneep en binding: Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden* (Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1992).
- Goudesenne, J.-F., *Les offices historiques ou historiae composés pour les fêtes des saints dans la province ecclésiastique de Reims, 775-1030* (Turnhout: Brepols, 2002).
- Gouillet, M. (e.a.), 'Les saints du diocèse de Metz (Sources hagiographiques de la Gaule, X)', in: M. Gouillet en M. Heinzelmann (ed.), *Miracles, vies et réécritures dans l'Occident médiéval: Actes de l'Atelier "La réécriture des Miracles" (IHAP, juin 2004) et SHG X-XII. Dossiers des saints de Metz et Laon et de saint Saturnin de Toulouse* (Beihefte der Francia 65) (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2006) 149-317.
- Gumbert, J.P., *Codicologische eenheden - opzet voor een terminologie* (KNAW, Mededelingen van de afdeling Letterkunde, nieuwe reeks 67:2) (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, 2004).
- Head, Th., *Hagiography and the Cult of Saints: The Diocese of Orléans, 800-1200* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- Helvétius, A.-M., *Abbayes, évêques et laïques: Une politique du pouvoir en Hainaut au Moyen Âge (VIIe-XIe siècle)* (Brussel: Crédit communal, 1994).
- Lapière, M.-R., *La lettre ornée dans les manuscrits mosans d'origine bénédictine (XIe - XIIe siècles)* (Bibliothèque de la faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège, 229) (Parijs: Belles Lettres, 1981).
- Moreau, É. De, *Histoire de l'Église en Belgique 2: La formation de l'église médiévale du milieu du Xe aux début du XIIe siècle* (Brussel: L'Édition Universelle, 1945).
- Overstraeten, D. Van, 'Une source perdue de Jacques de Guise: Les annales Sancti Gisleni', *Anciens pays et assemblées d'états/Standen en landen* 56 (1972) 13-62.
- Overstraeten, D. Van, 'Les noms successifs de Saint-Ghislain', *Archives et bibliothèques de Belgique/Archief- en bibliotheekwezen in België* 37 (1978) 215-227.
- Platelle, H., *Le temporel de l'abbaye de saint-Amand des origines à 1340* (Bibliothèque Elzévirienne, nouvelle série: Études et documents) (Parijs: Librairie d'Argences, 1962).
- Poncelet, A. (ed.), 'Vita et miracula sancti Gisleni: Ursidongi, nunc Gislenopoli, in Hannonia. Confessoris, auctore Rainero Monacho', *Analecta Bollandiana* 5 (1886) 209-294.
- Poncelet, A. (ed.), 'De vita sancti Gisleni a Rainero Monacho Conscripta', *Analecta Bollandiana* 6 (1887) 209-255.
- Poncelet, A. (ed.), 'Vita Quinta Sancti Gisleni, sive Homilia, die ipsi sacro in coenobio Cellensi dicta', *Analecta Bollandiana* 6 (1887) 256-270.
- Poncelet, Albert, 'Catalogus codicum hagiographicorum, bibliothecae cl. viri Alphonsi Wins, apud praetorium Nivigellense iudicis', *Analecta Bollandiana* 12 (1893) 409-440.
- Reilly, D.J., 'The Cluniac Giant Bible and the *Ordo librorum ad legendum*: A Reassessment of Monastic Bible Reading and Cluniac Customary Instructions', in: S. Boynton en I. Cochelin (ed.), *From Dead of Night to End of Day: The Medieval Customs of Cluny/Du coeur de la nuit à la fin du jour: Les coutumes clunisiennes au Moyen Âge* (Disciplina Monastica: Studies on Medieval Monastic Life/Études sur la vie monastique au Moyen Âge 3) (Turnhout: Brepols, 2005) 163-191.
- Reilly, D.J., *The Art of Reform in Eleventh-Century Flanders: Gerard of Cambrai, Richard of Saint-Vanne and the Saint-Vaast Bible* (Studies in the History of Christian Traditions, 128) (Leiden en Boston: Brill, 2006).
- Riches, Th.M., 'Episcopal Historiography as Archive: Some Reflections on the Autograph of the Gesta Episcoporum Cameracensium (Ms Den Haag KB 75 F 15)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007) 7-46.
- Schulten, S., 'Die Buchmalerei im Kloster St. Vaast in Arras', *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst* 7 (1956) 49-90.

- Snijders, T., 'Manuscript Layout and Réécriture: A Reconstruction of the Manuscript Tradition of the Vita Secunda Gisleni', *Revue belge de philologie et d'histoire/Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 87: 2 (2009) 215-238.
- Snijders, T., *Ordinare & communicare: Redactie, opmaak en transmissie van hagiografische handschriften in kloosters uit de Zuidelijke Nederlanden, 900-1200* (Ongepubliceerd proefschrift, Gent, 2009).
- Tilliette, J.-Y., 'Les modèles de sainteté du IXe au XIe siècle, d'après le témoignage des récits hagiographiques en vers métriques', in: *Santi e demoni nell'Alto Medioevo occidentale, secoli V-XI* 36 (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo) (Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1989) 381-406.
- Tondreau, L., 'La dispersion des manuscrits de l'abbaye de Saint-Ghislain', *Scriptorium* 24:1-2 (1970) 64-66.
- Ugé, Karine, *Creating the Monastic Past in Medieval Flanders* (York: York Medieval Press, 2005).
- Vanderputten, S., 'Hagiography and the Literalization Process: In Search of Significant Changes in the Transmission of Texts in Manuscripts from the Southern Low Countries (Tenth to Early Thirteenth Centuries)', *Quaerendo* 35: 1-2 (2005) 35-64.
- Vanderputten, S., 'A Miracle of Jonatus in 1127: The *Translatio sancti Jonati in Villa Saliacensi* (BHL 4449) as Political Enterprise and Failed Hagiographical Project', *Analecta Bollandiana* 126 (2008) 55-92.
- Vanderputten, S., 'Obedia: Réformes et discipline monastique au début du onzième siècle', *Cahiers de Civilisation Médiévale* (2011) (in press).
- Vanderputten, S. en T. Snijders, 'Echoes of Benedictine Reform in an Eleventh-Century Booklist from Marchiennes', in: *Scriptorium* 63:1 (2009) 79-88.
- Vriendt, F. De, 'La tradition manuscrite de la Vita Waldetrudis (BHL 8776-8777): Les mécanismes de propagation d'un récit hagiographique régional (IXe-XVe siècles)', *Analecta Bollandiana* 117:3-4 (1999) 319-368.